

А.В. Макарэвіч

УЛАСНА ЛЕКСІЧНЫЯ АРХАІЗМЫ Ў ТЛУМАЧАЛЬНЫХ СЛОЎНІКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У артыкуле высвятляюцца прычыны архаізацыі і тэндэнцыі фарміравання разраду ўласна лексічных архаізмаў у сучаснай беларускай мове.

Уласна лексічныя архаізмы выдзелены намі са складу “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” і “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” з улікам: 1) наяўнасці спецыяльнай паметы, што ўказвае на ўстарэласць слова (адзінкавай ці ў складзе двайных маркераў); 2) указання на ўстарэласць лексемы ў яе дэфініцыі; 3) адсутнасці паметы, але наяўнасці дэфініцыі, якая адсылае да матывуючага ўстарэлага слова; 4) адпаведнасці ўстарэлай лексемы з выдзеленымі катэгорыяльнымі прыкметамі разраду ўласна лексічных архаізмаў.

Разрад уласна лексічных архаізмаў складаюць назоўнікі (287 слоў), прыметнікі (82 словы), дзеясловы (34 словы), лічэбнікі (**паўтраця**, **паўчварта**), прыслоўе (**адыстар**), злучнік (**то-бок**), часціца (**мерсі**). У дадзены тып архаізмаў трапляюць і словы, і абрэвіятуры. Так, напрыклад, лексічныя адзінкі **мясцом** (прафкам), **начдыў** (начальнік, камандзір дывізіі), **эсдэк** (сацыял-дэмакрат) і інш. характарызуюцца як уласна лексічныя архаізмы.

У лексіка-граматычных адносінах сярод назоўнікаў найбольш значнымі з’яўляюцца а) агентыўныя назвы з суфіксам -нік: **азбукоўнік**, **бортнік**, **спаборнік** і інш. (усяго 26 слоў), б) абстрактныя назвы з суфіксам -ств(а): **вяршэнства**, **нізкапаклонства**, **рытарства**, **срэбралюбства** і інш. (11 слоў).

У складзе прыметнікаў адзначым утварэнні з суфіксам -н-: **вакацыйны**, **злозячыны**, **іншаверны**, **ратны**, **чарнакніжны** і інш. (усяго 29 слоў), з суфіксам -ск-: **асманскі**, **рытарскі**, **фіглярскі**, **штэйгерскі** і інш. (22 словы), з суфіксам -ав(-ов-): **аэрапланавы**, **маравы**, **плісавы**, **фрызавы** і інш. (11 слоў).

Уласна лексічныя архаізмы-дзеясловы групуюцца наступным чынам: з суфіксам -а-: **заказаць**, **выракаць**, **нізкапаклоннічаць** і інш. (усяго 7 слоў), з суфіксам -і-: **бабіць**, **прывеціць**, **сурміць** і інш. (6 слоў), з суфіксам -ава-: **вяршэнстваваць**, **раскасіраваць**, **рытарстваваць** і інш. (5 слоў), з постфіксам -ца (-цца): **адлітавацца**, **адрасавацца**, **жагнацца** і інш. (7 слоў).

Адзначаныя лексіка-граматычныя разрады ўласна лексічных архаізмаў утвараюць розныя тэматычныя аб’яднанні, сярод якіх найбольш рэгулярнымі з’яўляюцца групы слоў, якія характарызуюць чалавека паводле яго адмоўных якасцей, абазначаюць назвы асоб па прафесіі і да т.п. Цікаваць да гэтых тэматычных груп тлумачыцца тым, што ўвагу даследчыкаў (айчынных і замежных) прыцягвала гісторыя

фарміравання разраду архаічнай лексікі ў цэлым, а таксама ў сувязі з агульнымі пытаннямі развіцця мовы, ці гісторыя асобных архаізмаў, а тэматычныя ўтварэнні аналізаваліся пераважна сярод гістарызмаў ці актыўнай лексікі мовы. Таму, на наш погляд, неабходна звярнуць увагу на гісторыю архаізацыі перш за усё найбольш рэгулярных тэматычных груп у сістэме даследуемага разраду.

Архаічныя агентыўныя назвы, што кваліфікуюцца як уласна лексічныя архаізмы, можна аб'яднаць у наступныя тэматычныя групы: 1) назвы асоб паводле прафесіі, рамяства – **брамнік, брандмайстар, гутнік, кашавар, літавальшчык, паштмайстар** і інш. (усяго 33 словы), 2) назвы асоб паводле адмоўных якасцей – **альфонс, галган, злоязычнік, селадон, фланёр** і інш. (16 слоў), 3) назвы асоб, звязаных з інтэлектуальнай дзейнасцю – **вершатворац, мэтр, нарадазнавец, перагаворшчык, чычэरणе** і інш. (11 слоў), 4) назвы асоб паводле веравызнання – **іншаверац, мнішка, пярэкрыст, чарнец** і інш. (10 слоў), 5) назвы асоб, звязаных з вайскавай справай – **інсургент, начдыў, пушкар, самакатчык, ясыр** і інш. (9 слоў), 6) назвы асоб паводле адносін чалавека да іншага ладу жыцця – **англаман, англафіл, англафоб, германафіл** і інш. (8 слоў).

Назвы асоб паводле прафесіі, рамяства

Для аналізу гістарычных змен у семантычнай структуры ўласна лексічных архаізмаў намі ўзяты наступныя лексічныя адзінкі.

Брандмайстар. Лексікаграфічную фіксацыю ў сучаснай беларускай мове слова атрымала ў РБС-28 (с.25). У РБС-53 (с.41) і БРС-62 (с.130) яно ўжываецца без усялякіх памет. РКС-24, БРС-25, РБС-26, РБС-37, а таксама СБН назву **брандмайстар** не падаюць. Паводле ТСБМ (т.1, с.400) і ТСБЛМ (с.92) **брандмайстар** – *уст.* начальнік пажарнай каманды. З паметай ‘*уст.*’ гэты назоўнік змешчаны ў РБС-82 (т.1, с.71), СБМ (с.116) і БРС-88 (т.1, с.195). У СІСБ (т.1, с.246), дзе адзначана паходжанне лексемы **брандмайстар** ад нямецкага Brandmeister, слова **брандмайстар** зафіксавана ў значэнні ‘начальнік пажарнай каманды ў царскай Расіі’. Запазычанне **брандмайстар** было выцеснена ў склад устарэлай лексікі сучаснай беларускай мовы ў другой палове ХХ ст. Такі самы “лёс” і ў назвы **паштмайстар** (кіраўнік паштовай канторы).

Вуглякоп. У ГСБМ, СБН, РКС-24, БРС-25, РБС-26 лексічнай адзінкі **вуглякоп** няма. Паводле РБС-28 (с.640) рускаму **углекоп** адпавядаюць **вугалякоп, капальнік вугалю**. Без памет назва **вуглякоп** падаецца ў РБС-37 (с.446), РБС-53 (с.704), БРС-62 (с.158), БРС-88 (т.1, с.242), СБМ (с.141). Памета ‘*уст.*’ пры лексеме **вуглякоп** ‘шахцёр’ упершыню з’явілася ў ТСБМ (т.1, с.510). Устарэлым словам лічыць яе і РБС-82 (т.2, с.511). У ТСБЛМ назоўнік **вуглякоп** не зафіксаваны. У якасці агульнаўжывальнай назвы горнарабочага, які працуе ў шахце ТСБМ (т.5, кн.2, с.361) і ТСБЛМ (с.757) прапануюць слова *шахцёр*. Перакладныя слоўнікі, пачынаючы з РБС-37, без памет змяшчаюць лексічную адзінку *шахцёр* як адпаведнік рускаму *шахтёр* і *шахта* як

адпаведнік рускаму *шахта* (РБС-37, с.483; РБС-53, с.766; БРС-62, с.1022; РБС-82,2, с.601; БРС-88, т.2, с.708). Такім чынам, у сучаснай беларускай мове ў XX ст. з аднолькавай семантыкай паралельна існавалі сінонімы **вуглякоп** і *шахцёр*. Паколькі дублетнасць – з’ява непажаданая ў мове, то ў выніку канкурэнцыі назоўнік *шахцёр* застаўся ў складзе актыўнай лексікі, а слова **вуглякоп** перайшло ў разрад архаізмаў.

Рудакоп. Упершыню лексема фіксуецца слоўнікамі жывой беларускай мовы 20-х гадоў (РБС-20, с.120; РБС-26, с.147; РБС-28, с.540). Паводле РКС-24 (с.622) назвы *рудак*, *рудацтва* адпавядаюць рускаму **рудокоп**. Я.Станкевіч падае *руднік* – **рудокоп** і змяшчае такі прыклад: “*Руднікі* або *рудаконы* (выдзелена намі) былі ў бальшыні вольнымі людзьмі” (Станк., с.1001). Тамсама даецца тлумачэнне рускаму **рудокоп** – ‘горнарабочы ў рудніку’. У другой палове XX ст. слова **рудакоп** трапляе ў склад устарэлай лексікі сучаснай беларускай мовы. З паметай ‘уст.’ яно зарэгістравана ў БРС-62 (с.819), ТСБМ (т.4, с.721), РБС-82 (т.2, с.340) і БРС-88 (т.2, с.409).

Гутнік. Лексемы **гута**, **гутнік** вядомы з пісьмовых помнікаў старабеларускай мовы 16-17 стст. Паводле ГСБМ (т.7, с.204), **гутникъ** – *шкловыдзімальшчык*. СБН назву **гутнік** не фіксуе, але падае **гута** ‘заводъ медной или стекляной посуды’ (СБН, с.126). У слоўніках беларускай мовы 20-х гадоў, РБС-37, РБС-53, РБС-82 лексічнай адзінкі **гутнік** няма. Аднак назоўнік **гута** ўжываецца ў БРС-25 (с.85), ВКС (с.88). У РБС-37 (с.417) сінонімы **гута** і *шкляны завод* з’яўляюцца адпаведнікамі рускаму *стекольный завод*. Упершыню слова **гутнік** адзначаецца ў БРС-62 (с.220). Я.Станкевіч тлумачыць **гутнік** рускім *металлург* (Станк., с.250). З паметай ‘уст.’ лексема **гутнік** ‘рабочы, які працаваў на **гуце**’ змешчана ў ТСБМ (т.2, с.101). РБС-82 яе не рэгіструе, але ўключае з паметай ‘уст.’ слова **гута** (РБС-82, т.1, с.194). У СБМ (с.190) **гутнік** паметы ‘уст.’ не мае. Паводле БРС-88 (т.1, с.341) назва **гутнік** лічыцца ўстарэлай (памета ‘уст.’). У ТСБЛМ (с.162) значэнне яе ўдакладнена: **гутнік** – *уст.* рабочы, які працаваў на **гуце**, *вырабляў шкло* (выдзелена намі). Такім чынам, запазычанне (з польскай ад *huta*) **гутнік** трапіў у разрад архаізмаў сучаснай беларускай мовы ў 70-я гады XX ст.

Назвы асоб паводле адмоўных якасцей

Альфонс. Слова з’явілася ў другой палове XIX ст. пасля выхаду з друку камедыі А.Дзюма-сына “Масье Альфонс” (1870). Уласнае імя Альфонс (фр. *Alphonse*) ператварылася ў агульны назоўнік і стала абазначаць мужчыну, які знаходзіцца на ўтрыманні ў палубоўніцы.

Упершыню лексема **альфонс** зафіксавана ў ТСБМ. Да гэтага часу ніводзін са слоўнікаў беларускай мовы (СБН, БРС-25, РБС-28, РБС-37 і інш.) гэтую лексічную адзінку не ўключаў у свой склад. У РБС-82 (т.1, с.27) і БРС-88 (т.1, с.121) асабовая назва **альфонс** пазначана гэтак жа, як і ў ТСБМ. Яе няма ў СБМ і ТСБЛМ, а СІСБ (т.1,

с.71) рэгіструе без усялякіх памет, тым самым вяртаючы слова **альфонс** ў агульны ўжытак.

Лексічная адзінка **альфонс** захавалася ў гутарковай мове, аб чым сведчыць памета ‘разм.уст.’ (ТСБМ,5,2, с.516).

Не толькі экстралінгвістычныя фактары з’яўляюцца прычынай таму, што назоўнік “не жадае” архаізавацца. Ні ў канцы XIX, ні на працягу XX ст. у назвы **альфонс** не выяўляюцца паралельныя актыўныя варыянты, якія па семантыцы былі б раўназначнымі лексеме. Назоўнік *палюбоўнік* не можа выступаць у якасці паўназначнага заменніка, таму што не ўключае ў сваю семантычную структуру як абавязковы кампанент значэнне ‘які знаходзіцца на ўтрыманні жанчыны’.

Лексічная адзінка **альфонс** дамінуе і ў жаргоне крымінальнікаў, у прыватнасці ў песенных жанрах, што таксама спрыяе захаванню яе ў жывой гутарковай мове.

Такім чынам, знешнія і ўнутраныя фактары ствараюць умовы для таго, каб галіцызм **альфонс** пры адсутнасці апазіцый атрымаў магчымасць застацца ў актыўным складзе мовы.

Блудніца. Агентыўная назва **блудніца** ўжываецца ў старабеларускай мове 16-17 ст. Паводле ГСБМ (т.2, с.69) **блудніца** мае значэнне ‘распусніца’: “Не можеш ты быти отциемъ в доме отца нашего, понеже еси сынъ жены блудницы” (Скар. КС,26). І.Насовіч у слоўніку лексему **блудніца** не адзначае, аднак падае слова *блуд* (СБН, с.27). У РБС-24 (с.17) рускаму **блудница** адпавядаюць *распусьніца*, **блудніца**. Другое выданне РБС-26 (с.15) змяшчае толькі слова *распусьніца*. В. Ластоўскі тлумачыць лексічную адзінку **блудніца** ў другім значэнні ‘царкоўны і кніжы – у значэнні цялеснага грэху і бязшлюбнага сужывецтва’ (РКС-24, с.34-35). РБС-20, БРС-25, РБС-37 гэтую назву не фіксуюць. У СУ (т.1, с.157) назоўнік **блудніца** мае два значэнні і характарызуецца як устарэлае слова (памета ‘устар.’): ‘1. Жан. да *блуднік*, 2. Прастытутка (кніжн.)’. У РБС-53 (с.38) лексема *распусніца* з паметай ‘уст.’ пададзена як адпаведнік рускаму **блудница**. Укладальнікі БРС-62 слова **блудніца** не адзначаюць. У ТСБМ (т.1, с.388) **блудніца** ‘жанчына лёгкіх паводзін, *распусніца*’ мае памету ‘уст.’. Без усялякіх памет яна ўжываецца ў РБС-82 (т.1, с.65), хоць дэрыват *блуднік* пазначаны паметай ‘уст.’. БРС-88 слова **блудніца** не рэгіструе. У ТСБЛМ (с.90) даецца амаль тое самае тлумачэнне, як і ў ТСБМ. Параўн.: **блудніца** (уст.) ‘жанчына лёгкіх паводзін’. Паводле слоўнікаў сучаснай беларускай мовы, агентыўная назва **блудніца** перайшла ў склад пасіўнай лексікі ў другой палове XX ст.

Пампадур. У аснове гэтай назвы – уласнае імя маркізы Пампадур, фаварыткі французскага караля Людовіка XV (XVIII ст.). Паводле СБН (с.465), **пампадурь** ‘тоже, что и *дурнопышка*’. *Дурнопышка* – ‘глупый гордец’ (СБН, с.148). Слоўнікі жывой беларускай мовы 20-х гадоў, а таксама РБС-37 лексему **пампадур** не фіксуюць. У другой палове XX ст. яна (у тым ліку і вытворныя **пампадурства**, **пампадурскі**) набывае іранічную афарбоўку. У РБС-53 (с.473) і РБС-82 (2, с.140), БРС-62 (с.604) і БРС-88 (т.2, с.98) назоўнік **пампадур** пазначаны паметай ‘іран.’. Паводле ТСБМ (т.3,

с.654) і СБМ (с.519) **пампадур** ‘адміністраатар-самадур’ з’яўляецца архаізмам (памета ‘уст.’). У склад ТСБЛМ яго не ўключылі.

Селадон. Французскае запазычанне **селадон** утворана ад імя закаханага пастушка Celadon з рамана французскага пісьменніка XVII ст. д’Юрфэ “Астрэя” і першапачаткова абазначала пакутлівага закаханага, затым – кавалера, аматара заляцацца да жанчын, валацугу. Паводле РБС-28 (с.556) рускаму селадон адпавядае *бабнік*. У СБН, РКС-24, БРС-25, РБС-26, РБС-37 назоўніка **селадон** няма. РБС-53 (с.617), БРС-62 (с.848), РБС-82 (т.2, с.373), СБМ (с.731) класіфікуюць яго як устарэлую лексему (памета ‘уст.’). ТСБМ (т.5, кн.1, с.109) і БРС-88 (т.2, с.454) адзначаюць здольнасць архаізма ўжывацца ў сучаснай мове з іранічнай афарбоўкай (памета ‘уст., цяпер іран.’). Іранічнае адценне слова набыло, магчыма, таму, што ў яго семантычнай структуры змянілася сема, якая характарызуе ўзроставую прыкмету: лексема **селадон** стала выкарыстоўвацца для намінацыі чалавека ў пажылым узросце, які любіў увіхацца каля жанчын. ТСБЛМ лексічную адзінку **селадон** не змяшчае. Такім чынам, пачынаючы з другой паловы XX ст. у слоўніках сучаснай беларускай мовы назва **селадон** характарызуецца як устарэлая.

Назвы асоб, звязаных з інтэлектуальнай дзейнасцю

Вершатворац. СБН, РБС-20, РКС-24, РБС-28, РБС-37, РБС-53 гэта слова не адзначаюць. У БРС-25 (с.58) змешчаны назоўнік *вершатворца*. Паводле РБС-24 (с.178) рускаму *поэт* адпавядаюць *поэта* і *пясьняр*. Другое выданне РБС-26 (с.127) пакінула толькі лексему *пясьняр*. У БРС-62 (с.150) назва **вершатворац** ужываецца без памет, аднак *вершаскладальнік* мае памету ‘уст.’. ТСБМ (т.1, с.481) лексічную адзінку **вершатворац** ‘складальнік вершаў; паэт’ класіфікуе як устарэлую (памета ‘уст.’). СБМ (с.134), як і ТСБМ, абазначае яе паметай ‘уст.’. У складзе ТСБЛМ слова **вершатворац** не зарэгістравана. Утвораны ў 20-я гады XX ст. складаны назоўнік **вершатворац** не вытрымаў канкурэнцыі з боку слова *паэт* і ў другой палове XX ст. перайшоў у састаў пасіўнай лексікі сучаснай беларускай мовы.

Мэтр. Паводле СБН (с.297) **мэтр** ‘іскуснік вь чемь либо, мастерь, хватъ’. У БРС-25 (с.174) гэта лексема фіксуецца без усялякіх памет. Няма слова **мэтр** у РКС-24, РБС-28, РБС-37. Аднак СУ (т.2, с.201) пазначае яго паметай ‘уст., *зараз разм.жарт.*’ і ўдакладняе сферу выкарыстання: ‘ужывалася ў колах навукова-арыстакратычнай інтэлігенцыі’. Жартоўную афарбоўку (памета ‘уст., *жарт.*’) атрымаў назоўнік **мэтр** у РБС-53 (с.255), БРС-62 (с.459), БРС-88 (т.1, с.704), СБМ (с.396). Укладальнікі ТСБМ (т.3, с.189) і СІСБ (т.2, с.102) не адзначаюць яго жартоўнага адцення і тлумачаць такім чынам: ‘настаўнік; майстар у якой-небудзь галіне’ (памета ‘уст.’). Галіцызм мэтр (фр. maître) не рэгіструюць ГСБМ і ТСБЛМ.

Такім чынам, паводле слоўнікаў сучаснай беларускай мовы, запазычаная лексічная адзінка **мэтр** у другой палове XX ст. выцеснілася спрадвечна беларускім *настаўнік* і словам *майстар* і трапіла ў разрад архаізмаў.

Нарадазнавец. Упершыню слова **нарадазнавец** падаецца ў ТСБМ (т.3, с.297) са значэннем ‘спецыяліст па нарадазнаўству’ (памета ‘уст.’). Да гэтага часу ніводзін са слоўнікаў сучаснай беларускай мовы (СБН, РБС-20, РБС-28, БРС-62 і інш.) яго не адзначаў. Аднак назва **народазнаўства** зафіксавана ў слоўніках 20-х гадоў (РБС-24 (с.106), РБС-26 (с.78) і БРС-25 (с.186). Паводле ТСБМ (т.3, с.297), **народазнаўства** – *этнаграфія* (памета ‘уст.’). У РБС-82 (т.1, с.493) агульнаўжывальная лексема (памет няма) **нарадазнавец** з’яўляецца адпаведнікам рускаму *народовед*. СБМ (с.424) характарызуе **нарадазнавец** як устарэлае слова (памета ‘уст.’). У БРС-88 і ТСБЛМ гэтай назвы няма. Такім чынам, у сучаснай беларускай мове назоўнік **нарадазнавец** не вытрымаў канкурэнцыі лексічнай адзінкі *этнограф* і трапіў у склад архаізмаў у 70-я гады XX ст.

Назвы асоб паводле веравызнання

Іншаверац. У ГСБМ (т.14, с.121) слова *иноверець* тлумачыцца як *іншаверац*. “Мендли-Кгирей царь, будучи *инов рець* (выдзелена намі), и тотъ видячи правду нашу промежду насъ ся вложилъ, не хотячи, абы безвинне кровь хрестіянская плыла (АЗР, II, 20, 1507) (Акты, относящиеся к истории Зап. России, собранные и изданные археографическою комиссиею, т.I-V. СПб, 1846-1853)”. ГСБМ (т.14, с.121) змяшчае таксама *иноверникъ* ‘тое, што і *иноверець*’ і *иноверный* ‘іншаверны’. І.Насовіч падае *иноверникъ* са значэннем ‘*иноверець*’ (СБН, с.225). У РБС-28 (с.168) рускаму **иноверец** адпавядаюць *чужавер*, *схізматык*. БРС-25, РБС-26 назву **іншаверац** не змяшчаюць. У РБС-24 (с.230) адзначаецца назоўнік *иноверіе* ‘рознавернасьць’. Лексемы **іншаверац** няма ў РБС-37. У РБС-53 (с.181) рускаму *иноверец* адпавядае з паметай ‘уст.’ слова **іншавер**. Укладальнікі БРС-62 (с.361) пазначаюць паметай ‘уст.’ **іншаверац**, **іншавер’е**, **іншаверка**, **іншаверны**. У ТСБМ і ТСБЛМ назва **іншаверац** мае памету ‘уст.’ і тлумачыцца амаль аднолькава. Параўн.: ‘Чалавек іншай, не пануючай веры або рэлігіі’ (ТСБМ, т.2, с.555) і ‘Чалавек іншай веры, іншай рэлігіі’ (ТСБЛМ, с.258). РБС-82 (т.1, с.322), БРС-88 (т.1, с.554) і СБМ (с.312) таксама, як і тлумачальныя слоўнікі, фіксуюць з паметай ‘уст.’ лексічную адзінку **іншаверац**. Такім чынам, паводле слоўнікаў сучаснай беларускай мовы, слова **іншаверац** трапіла ў склад устарэлай лексікі ў другой палове XX ст.

Пярэкрыст. Упершыню лексікаграфічную фіксацыю назоўнік **пярэкрыст** атрымаў у БРС-25 (с.266). Перакладныя РБС-37 і РБС-53 яго не змяшчаюць. Аднак СУ (т.3, с.144) лексему **пярэкрыст** абазначае паметай ‘разг. устар.’. У ТСБМ (т.4, с.538) з паметай ‘уст.’ назва **пярэкрыст** ўжываецца ў значэнні ‘пра таго, хто перайшоў у хрысціянства з другой рэлігіі’. З гэтай жа паметай яна змешчана ў БРС-62 (с.771), СБМ

(с.663) і БРС-88 (т.2, с.342). Я.Станкевіч рэгіструе слова **пярэхрыст** без усялякіх памет (Станк., с.881). У ТСБЛМ лексічнай адзінкі **пярэхрыст** няма. У сучаснай беларускай мове агентыўная назва **пярэхрыст** перайшла ў разрад архаізмаў у другой палове XX ст.

Чарнец. У РБС-24 (с.248) разам з сінонімам *манах* назоўнік **чарнец** падаецца як адпаведнік рускаму **чернец**. Лексему **чарнец** адзначаюць БРС-25 (с.343), БРС-28 (с.683). Паводле РКС-24 (с.755), **чернец** – *мніх, мнішка*. У РБС-20, РБС-26 і РБС-37 слова **чарнец** няма. Аднак СУ (т.4, с.1257) яго фіксуе з паметай ‘устар.’. Перакладныя РБС-53 (757) і РБС-82 (т.2, с.589), БРС-62 (с.1012) і БРС-88 (т.2, с.692) абзначаюць назву **чарнец** паметай ‘*церк.уст.*’, тым самым звужыўшы сферу ўжывання яе ў межах царкоўна-рэлігійнай лексікі. Лексічная адзінка **чарнец** у ТСБМ (т.5, кн.2, с.300) і ТСБЛМ (с.744) з паметай ‘уст.’ адлюстравана ў значэнні ‘манах’. У СБМ (с.868) назоўнік **чарнец** таксама мае памету ‘уст.’. У сучаснай беларускай мове ў XX ст. паралельна існавалі з аднолькавым значэннем ‘член царкоўнай абшчыны, які даў абяцанне весці аскетычны спосаб жыцця’ **чарнец (чарніца)**, *мніх (мнішка)* і *манах*. Праціпастаўленне **чарнец** – *мніх* – *манах* вырашылася на карысць апошняга слова, бо назвы **чарнец** і *мніх* паводле сваёй семантыкі не ўтварылі новых значэнняў і ў выніку перайшлі ў пасіўны склад мовы.

Назвы асоб, звязаных з вайсковай справай

Інсургент. Лексема **інсургент** была ўтворана ад лац. *insurgents (insurgentis)* – ‘які паўстае’ і абзначае ўдзельніка ўзброенага паўстання супраць урада, паўстанца: “Інсургенты атрадам у пяцьдзесят шабелей і дзвесце штыкоў і кос згрупаваліся ў Звярынскіх лясах. Караткевіч” (ТСБМ,2, с.549).

Лексікаграфічная фіксацыя лексемы **інсургент** адбываецца ў слоўніках беларускай мовы 20-х гадоў. Так, паводле РКС-24 (с.231) рускаму **инсургент** адпавядаюць **паўстанец** і **бунтар**. У БРС-25 (с.228) *паўстанец* у перакладзе на рускую мову – *мятежник, инсургент*. РБС-37 (с.134) падае слова **інсургент** без памет. З другой паловы XX ст. слова **інсургент** перастае быць агульнаўжывальным і трапляе у склад устарэлай лексікі сучаснай беларускай мовы. Укладальнікі РБС-53 (с.182) яго лічаць гістарызмам, пазначаючы паметай ‘уст.’. У БРС-62 (с.359), ТСБМ, РБС-82 (т.1, с.323), СБМ (с.311), БРС-88 (т.1, с.552) лексічная адзінка **інсургент** зарэгістравана пры дапамозе паметы ‘уст.’. Назвы **інсургент** няма ў ГСБМ, СБН, Станк., ТСБЛМ. Аднак у той жа час гэтыя слоўнікі змяшчаюць назоўнік *паўстанец*. Так, напрыклад, І.Насовіч фіксуе *паўстанец* са значэннем ‘*мятежник, бунтовщик*’ (СБН, с.430).

Лексема **інсургент**, што з’явілася ў мове, пачала знаходзіцца ў апазіцыі да слоў *паўстанец, крамольнік*. Атрымалася дублетнае ўтварэнне, у выніку якога назоўнік **інсургент** замяняецца актыўным сінонімам *паўстанец*.

Пушкар. І.Насовіч гэту лексічную адзінку не ўключае ў склад свайго слоўніка, аднак слова *пушка* падае як тлумачэнне да назвы *гармата* (СБН, с.109). Паводле РБС-

28 (с.502) рускаму **пушкар** адпавядае *гарматнік*. РБС-20, БРС-25 не фіксуюць назву **пушкар**. Назоўнікі *гармата*, *гарматнік* у РКС-24 (с.579) адпавядаюць рускаму *пушка*. У РБС-26 (с.189) *пушкар* падаецца як *гарматнік*. Лексемы **пушкар** няма ў РБС-37, але ў слоўніку ўжываецца *артылерыст* (РБС-37, с.5). У СУ (т.3, с.1082) **пушкар** мае памету ‘*воен.истор.*’ і тлумачыцца такім чынам: ‘артылерыст; майстар па вырабу пушак’. Слова **пушкар** трапіла ў слоўнікі сучаснай беларускай мовы ў другой палове ХХ ст. і абазначаецца па-рознаму. РБС-53 (с.556) змяшчае памету ‘*ист.воен.*’, у другім выданні – памета ‘*уст.*’ (РБС-82, т.2, с.270). У БРС-62 (с.768) і БРС-88 (т.2, с.338) назва **пушкар** фіксуецца паметай ‘*воен.ист.*’ Паводле ТСБМ (т.4, с.528), **пушкар** – *уст.* ‘артылерыст’. Як устарэлае (памета ‘*уст.*’) падае гэта слова СБМ (с.661). У ТСБЛМ лексемы **пушкар** няма. Замест яе ўжываецца слова *артылерыст* са значэннем ‘ваеннаслужачы ў артылерыі’ (ТСБЛМ, с.66).

Такім чынам, утвораная ад актыўнай асновы лексема **пушкар** выцясняецца сінонімам *артылерыст* і трапляе ў разрад уласна лексічных архаізмаў.

Ясыр. Упершыню запазычанне (з тур. *esir*) **ясыр** фіксуецца ў РКС-24 (с.760) у значэнні ‘палон’. Назва **ясыр** не змешчана ў СБН, БРС-25, РБС-28, РБС-37, РБС-53, БРС-62. У ТСБМ (т.5, кн.2, с.506) **ясыр** ‘нявольнік, палонны’ падаецца як устарэлае слова (памета ‘*уст.*’). З паметай ‘*уст.*’ лексема **ясыр** адзначана ў РБС-82 (т.2, с.633) і БРС-88 (т.2, с.747). ГСБМ, Станк., СБМ і ТСБЛМ яе ў свой склад не ўключаюць. У СІСБ (т.2, с.735) назоўнік **ясыр** лічыцца гістарызмам (памета ‘*гіст.*’). Слова *нявольнік*, *палонны*, *палоннік* зарэгістраваны ў слоўніках сучаснай беларускай мовы (РКС-24, БРС-25, РБС-53, ТСБМ і інш.). Паралельнае існаванне з аднолькавай семантыкай лексічных адзінак *нявольнік* – *палонны* – **ясыр** стала прычынай таго, што ў 70-я гады ХХ ст. назва **ясыр** перайшла ў пасіўны склад лексікі.

Такім чынам, гісторыю архаізацыі лексікі і тэндэнцыі фарміравання разраду ўласна лексічных архаізмаў можна ўявіць у поўнай меры на падставе фактычнага матэрыялу слоўнікаў беларускай мовы ХІХ-ХХ стст.

Сярод тэматычных аб’яднанняў найбольш рэгулярнымі з’яўляюцца назвы асоб паводле прафесіі, рамяства, а таксама назвы асоб паводле адмоўных якасцей чалавека.

На архаізацыю разраду ўласна лексічных архаізмаў паўплывалі перш за усё прычыны агульнага характару – семантычныя і стылістычныя зрухі ў лексічнай сістэме падчас перыяду фарміравання нацыянальнай беларускай мовы.

Адноўленая па слоўніках беларускай мовы гісторыя лексем, якія складаюць групу ‘назвы асоб паводле адмоўных якасцей чалавека’, пацвярджае, што калі ў літаратурнай мове з’яўляецца неалагізм – сінонім да ўжо вядомага наймення прадмета, прыкметы, з’явы, то ў выніку канкурэнцыі гэтыя лексемы павінны ці разысціся семантычна, г.зн. дэсемантызавацца, ці змяніць стылістычную афарбоўку. Няздольнасць да стылістычных змен і семантычнага развіцця становіцца прычынай таго, што ў канкурэнтнай групе слоў частка лексічных адзінак з такімі прыкметамі ў выніку архаізуецца.

Акрамя прычын агульнага характару, на папаўненне разраду ўласна лексічных архаізмаў уплываюць такія фактары, як час з'яўлення той ці іншай лексічнай адзінкі, змены ў лексічнай сістэме ў выніку міжмоўных кантактаў і інш.

УМОЎНЫЯ АБАЗНАЧЭННІ

БРС-25 – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. – Мінск: Дзяржвыд Беларусі, 1925. – 356 с.

БРС-62 – Белорусско-русский словарь / Под ред. К.Крапивы. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1962. – 1048 с.

БРС-88 – Беларуска-рускі слоўнік: У 2 т. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: БелСЭ, 1988. – Т. 1-2.

ВКС – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матэрыялы) / Пад рэд. М.Я. Байкова і праф. Б.І. Эпімах-Шыпілы. – Віцебск, 1927. – 390 с.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; / Гал. рэд. А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982-2003. – Вып. 1-22.

РБС-20 – Гарэцкія М. і Г. Маскоўска-беларускі слоўнік. – 2-е выд., з папраўкамі і вялікімі дадаткамі. – Вільня: U.Znamierouski, 1920. – 146 с.

РБС-26 – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. – 2-е выд. выпр. і дап.– Мінск: Дзяржвыд Беларусі, 1926. – 192 с.

РБС-28 – Байкоў М., Некрашэвіч С. Расійска-беларускі слоўнік. – Мінск: Дзярвыд Беларусі, 1928. – 728 с.

РБС-37 – Русска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А.Александровіча. – Мінск: Выд-ва Акад. навук, 1937. – 494 с.

РБС-53 – Русско-белорусский словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. – 788 с.

РБС-82 – Русско-белорусский словарь: В 2 т. / Акад. наук Беларусі. Ін-т языкознания им. Я.Коласа. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск: БелСЭ, 1982. – Т. 1-2.

РКС-24 – Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. – Коўна: Друк. А.Бака, 1924. – 832 с.

СБМ – Слоўнік беларускай мовы: Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа АН БССР; Пад рэд. М.В. Бірылы.– Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.

СБН – Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы.– Мінск: БелСЭ, 1983. Факс. выд.: СПб: Типогр. Император. Акад. Наук, 1870. – 756 с.

СІСБ – Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. – Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 1-2.

Станк. – Станкевіч Я. Беларуска-расійскі (Вялікалітоўскі-расійскі) слоўнік.
Published by: Lew Sapiega Greatlitvan (Byelorussian) Foundation. New York, 1990. – 1305
с.

СУ – Толковый словарь русского языка / Под ред. проф. Д.Н. Ушакова. – М.:
Гос. изд-во иностр. и национальных словарей, 1935-1940. – Т. 1-4.

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р.
Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1996. – 784 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. акад.
К.Крапівы. – Мінск: БелСЭ, 1977-1984. – Т. 1-5.

Makarevich A.V. Proper lexical archaisms in the explanatory dictionaries of the Belorussian language

The article is devoted to the reasons of proper lexical archaisms presense in the Belorussian language are uncovered.

